В. В. ОМЕЛЬЧЕНКО

Victoria V. Omelchenko

СОЦІОЛОГІЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ: ДИНАМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧИ КРОК НАЗАД?

Протягом тривалого часу в технічних вищих навчальних закладах України та Росії панувала ситуація, коли в навчальних планах майже не знаходилося місця соціальним та гуманітарним дисциплінам, а оптимальна модель підготовки майбутніх фахівців інженерно-технічного профілю передбачала засвоєння головним чином спеціальних знань. В результаті система вищої технічної освіти перетворилася на «чітко виражене стандартизоване «техноцентричне» середовище з культом спеціальних дисциплін» [1, с.14].

Починаючи з 90-х років ХХ ст. в системі вищої технічної освіти відбулися певні зрушення у бік гуманізації та гуманітаризації підготовки майбутніх інженерів. З усвідомленням того, що інженерна праця в сучасних умовах містить в собі поряд із технічними аспектами величезну кількість соціогуманітарних складових, було внесено зміни в навчальні плани. Важливим компонентом освіти майбутнього фахівця став цілий ряд соціальних та гуманітарних дисциплін, в тому числі соціологія.

Тепер, коли накопичився відчутний досвід та практика викладання соціології студентам несоціологічних спеціальностей, певний інтерес становить аналіз українських та російських публікацій для

визначення стану та перспектив соціологічної освіти студентів-несоціологів (у тому числі для студентів технічних ВНЗ), для з'ясування того, що є спільним та відмінним у проблемах викладання соціології в Україні та Росії, і, що здається найголовнішим, такий аналіз надає можливості для узагальнення досвіду, доробок, ідей у галузі викладання соціології українських та російських фахівців.

Перше, що привертає до себе увагу, – активно обговорюється статус соціології як вишівської дисципліни та загальний стан її викладання як в Україні [2–9], так і в Росії [10–21].

В Україні статус базової дисципліни в державних навчальних закладах соціологія отримала завдяки постанові Міністерства освіти України, що була прийнята у травні 1993 року. Це сприяло тому, що тепер соціологія є обов'язковою для викладання в усіх навчальних закладах III та IV рівня акредитації. Позитивним моментом у підвищенні якості викладання соціології вважається створення свого часу Державної атестаційної комісії та Фахової ради з соціальних наук (остання припинила своє існування у 2003 році). Поліпшилося становище соціології як навчальної дисципліни у вищих навчальних

зкладах і завдяки Указу Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні» (квітень 2001) [22]. Також у листі Міністерства освіти і науки України «Про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах у 2001/2002 навчальному році» при розробці навчальних планів та робочих навчальних програм було рекомендовано, щоб мінімальна кількість годин із соціології у навчальних закладах II–IV рівня акредитації складала 108. Деякі ВНЗ відреагували на ці рекомендації і збільшили обсяг даної навчальної дисципліни до двох кредитів. Але реальність є такою, що далеко не всі курси відповідають зазначеному обсягові, або ж взагалі складають один кредит, приблизно половина з якого – години на самостійну роботу студентів. До того ж в аналогічному документі Міносвіти і науки України на 2002/2003 навчальний рік вже був рекомендований тільки один кредит. На ситуацію, коли обсяг курсу із соціології скорочується до мінімуму, вказують автори, які пишуть про специфіку викладання соціології в технічних ВНЗ [3; 7; 9; 23–25].

Щодо російських колег, то їх стурбованість за долю соціології у непрофільних ВНЗ¹ викликана введенням державних освітніх стандартів вищої професійної освіти другого покоління [26]. Згідно з ними загальногуманітарні та соціально-економічні науки поділені на три нерівні за статусом групи: перша – група дисциплін, що є обов'язковими для вивчення та мають фіксовану кількість годин; друга – обов'язкові дисципліни, що не мають фіксованої кількості годин; і, нарешті, третя група – це необов'язкові, але запропоновані для вивчення дисципліни. Саме до останньої групи потрапила соціологія. У результаті деякі непрофільні ВНЗ її не обрали або значно скоротили кількість годин на вивчення. Тобто тепер студенти зможуть вивчати соціологію тільки у випадку, якщо навчальний заклад визнає це за необхідне.

Якщо до прийняття нового держстандарту російські автори зазначали, що «соціологія займає міцні позиції у дисциплінарній структурі суспільствознавства та у номенклатурі учбових дисциплін» [18, с.606], а «соціологічна освіта затвердилася у повному обсязі» [18, с.604], то після цієї події, на думку деяких авторів, «процес інституціоналізації соціології в непрофільних ВНЗ Росії, який так бурхливо розпочався у 1990–ті рр., раптом різко призупинився на початку нового тисячоліття», навіть спостерігається відхід назад [19, с.605–606], є «певні обмеження у галузі соціогуманітарної підготовки майбутніх спеціалістів» [19, с.620], або «процес інституціоналізації соціологічної освіти в Росії відрізняється нерівномірністю» [19, с.616].

Особливе занепокоєння російських колег викликає статус соціології у технічних ВНЗ², в яких порівняно з навчальними закладами, де готують студентів-соціологів, або з непрофільними гуманітарними ВНЗ, соціологічна освіта відрізняється недостатнім рівнем інтенсивності; залежністю від керівництва навчальних закладів, наявності вільних годин в навчальному плані, які, іноді, досить вільно розподіляються; недостатньою зацікавленістю у викладанні спецкурсів (наприклад, соціологія праці, соціологія організацій, соціологія управління, соціологія конфлікту, інженерна соціологія тощо), які безпосередньо пов'язані з майбутньою діяльністю випускників технічних ВНЗ.

У ситуації, коли право формування навчальних планів належить адміністрації факультетів, виникає ще одна проблема – «дотримування послідовності та спадковості у вивченні соціогуманітарних дисциплін» [20, с.288]. Вирішення цієї проблеми здається важливим, оскільки на якість соціологічної освіти, яку одержують студенти технічних (взагалі несоціологічних) спеціальностей до певної міри впливають

¹ Даний термін використовується російськими авторами, коли йдеться про викладання соціології студентам несоціологічних спеціальностей у вузах гуманітарного, технічного, військового, медичного, мистецького та інших профілів.

² Причиною зацікавленої уваги до технічних вузів є те, що автор має власний досвід викладання соціології у навчальному закладі даного профілю.

і міждисциплінарні зв'язки, наявність яких необхідно не тільки констатувати, але й демонструвати студентам на практиці (у тому числі при розробці навчальних планів).

Можна зробити висновок, що як для української, так і для російської системи вищої освіти спільним є те, що соціологія як навчальна дисципліна має доводити свою корисність як необхідного і невід'ємного елемента у підготовці майбутніх фахівців. Особливо це стосується технічних ВНЗ, де десятиліттями підтримувався культ спеціальних дисциплін, а суспільствознавчі та гуманітарні знання вважалися другорядними. Навряд чи за декілька років таке ставлення можна змінити, тим більше, що сучасну освітню політику в технічних ВНЗ формує те покоління керівників, яке свого часу ще не одержувало обов'язкової соціогуманітарної підготовки.

Актуальною також залишається необхідність підвищувати статус соціології серед інших соціально-гуманітарних дисциплін.

Така ситуація зумовлена цілою низкою причин. По-перше, – сама очевидна, але не сама головна причина полягає в тому, що навчальні соціологічні дисципліни відстають від реалій суспільного життя, їх зміст не спрямований на розкриття та критичне усвідомлення трансформацій, що відбуваються у суспільстві. По-друге, в суспільстві ще не сформований необхідний рівень потреби у соціології як науці та навчальній дисципліні, недооцінюється її соціалізуючі, світоглядно-виховні можливості, а у буденній свідомості вона асоціюється виключно з опитуваннями громадської думки. Тому, якщо керівництво вищого навчального закладу має тільки приблизне уявлення про те, чим займається «наука про суспільство», то ціл-

ком логічно виглядає ситуація «часткового вибору» соціології (тобто коли соціологію вибирають, але відводять недостатню кількість годин на лекції чи семінари, обмежують курс тільки лекціями), або взагалі «невибору» серед інших соціально-гуманітарних дисциплін.

Наступний аспект проблеми, який можна позначити, виходячи з аналізу літератури, – дискусії з принципового питання: яка з моделей викладання соціології, що склалися у світовій практиці – абстрактно-теоретична (академічна) чи соціально-прикладна – є більш доцільною та ефективною в умовах, типових для України та Росії, коли відбувається реформування системи освіти, коли кардинально змінюється ринок праці, професій і зайнятості та переглядаються вимоги суспільства до майбутнього фахівця [7; 9; 10; 11; 13; 14; 18; 19; 28]. Щодо використання вказаних моделей викладання соціології на несоціологічних спеціальностях, немає спільної думки. Якщо обмежуватися проаналізованими джерелами, то виявляється, що серед соціологів-викладачів можна в основному виокремити прихильників двох підходів. Перші вважають більш перспективною соціально-прикладну модель, другі вказують на необхідність поєднувати обидві моделі як такі, що взаємодоповнюють одна одну. Існування таких підходів виглядає як цілком природне на тлі ставлення студентів-несоціологів до соціально-гуманітарних дисциплін, зокрема соціології. Дані соціологічного дослідження³ свідчать, що студенти, для яких соціологія не є фахом, велике значення надають практичній спрямованості соціологічних дисциплін, а їх сподівання здебільшого пов'язані із можливістю набутти вміння та навички, які можна застосовувати у майбутній професійній діяльності та повсякденному житті. Так, у результаті

³ Автор посилається на дані дослідження «Якість соціологічної освіти у вищій школі України», яке було проведене соціологічним факультетом Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Східноукраїнським фондом соціальних досліджень у жовтні 2001 р. – лютому 2002 р. Було опитано 316 викладачів соціологічних дисциплін вузів, 472 студенти соціологічних відділень чи факультетів, 1282 – несоціологічних спеціальностей у 56 вузах України різних регіонів, профілів та форм власності. Вибірка репрезентативна. Керівник проекту – В.М. Ніколаєвський.

освоєння соціологічних дисциплін студенти розраховують навчитися самостійно аналізувати події, що відбуваються у суспільстві (40%), набути навички роботи у колективі, вміння будувати стосунки з людьми (29 %), відпрацювати навички та вміння організаторської та управлінської діяльності (23%), отримати знання, необхідні для професійної діяльності (22%). Разом з тим дані дослідження вказують – у реальній практиці домінує орієнтація на академічну модель викладання соціології [7; 9]. Цей висновок є аналогічним до того, якого дійшли автори іншого, проведеного дещо раніше, дослідження⁴ – «курс соціології традиційно читається у ВНЗ суто академічно. Тому молодий фахівець, який прослухав цей курс, навіть отримавши високу оцінку, не може організувати на виробництві соціологічне дослідження, скласти анкету, ... тому що його цьому не навчали» [3, с.98].

Таким чином, можна констатувати, що і в українських, і в російських публікаціях спостерігається відображення спільних тенденцій: на даному етапі розвитку соціологічної освіти відбувається усвідомлення того, що в сучасних умовах не можна залишатися виключно у межах академічної моделі викладання соціології та орієнтуватися тільки на теоретичне знання. Але протиставлення даної моделі соціально-прикладній є необґрунтованим, оскільки обидві моделі не суперечать, а здатні доповнювати одна одну, адже сучасний фахівець повинен уміти відповісти не тільки на питання «що?», але й на питання «як?».

Тому актуальними є публікації, в яких міститься аналіз сутності та можливостей сучасних освітніх технологій, відображується пошук нових дидактичних методик і прийомів, активних форм навчан-

ня, наводяться роздуми про ефективність застосування традиційних та нестандартних, інноваційних методів викладання соціології. Саме на останні покладаються особливі надії щодо залучення студентів «до активних способів отримання нових знань про соціальні реалії» [5, с.123], підвищення їх мотивації до вивчення соціологічних дисциплін, поліпшення якості засвоєння знань, набуття практичних навичок.

Дійсно, у «методичних майстернях» соціологічних факультетів та кафедр соціології як України, так і Росії накопичений величезний потенціал – розроблені методики, які можливо використовувати не тільки для підготовки майбутніх соціологів, але й можна адаптувати для студентів несоціологічних спеціальностей. Інновації у викладанні соціології, що знайшли відображення у проаналізованій літературі [10; 18–20; 27–44], неможливо охопити у цій статті, їх розмаїття потребує окремих детальних роздумів.

Але, щоб не залишати поза увагою даний аспект соціологічної освіти, звернемося до інформаційних технологій [20; 27; 31; 32; 35; 42–44]. Вони пов'язані з активним використанням новітніх носіїв інформації – комп'ютерів, Інтернет, із створенням банків даних, з застосуванням специфічного способу подання знань, зокрема лекційного матеріалу, – гіпертексту.

Впровадження інформаційних технологій у викладання соціології є особливо актуальним для технічних ВНЗ. Студенти технічного профілю вирізняються серед студентів інших закладів вищої освіти як соціальна група, якій властиве дещо скептичне ставлення до соціально-гуманітарних наук, технократичний снобізм, незавжди гармонійне поєднання навчання та роботи (перевага, як правило, віддається роботі,

⁴ Мається на увазі соціологічне дослідження, проведене у 1993-1998 рр. за планом Міністерства освіти України проблемною науково-дослідницькою лабораторією вищої освіти ХТУРЕ (нині ХНУРЕ). Були вивчені архіви та поточна документація Міносвіти та навчальних закладів, що досліджувалися, законодавчі акти, проведено близько 100 групових та індивідуальних інтерв'ю з керівниками та провідними науковцями вузів, керівниками підрозділів промислових підприємств, із студентами та молодими інженерами. Опитування охопило 4559 студентів, 2314 професорів та викладачів вузів України, 690 інженерів. Керівник дослідження – Добрускін М.Є.

а навчальна діяльність перетворюється на своєрідну повинність), більш низькі порівняно з гуманітаріями показники академічної успішності. Разом з тим це аудиторія, яка у своїй більшості звикла мислити раціонально та логічно. Саме тому, можливо, серед усіх інноваційних технологій викладання соціології, що обговорюються, інформаційні технології здаються найбільш, так би мовити, «рідними» для майбутніх інженерів.

В обговоренні інформаційних технологій у контексті викладання соціально-гуманітарних дисциплін, зокрема соціології, звертають на себе увагу три аспекти: перший – переваги і можливості; другий – труднощі впровадження; третій – небезпеки, якими супроводжується їх використання. Інформаційні технології дозволяють «індивідуалізувати навчання і керувати процесом засвоєння знань»: підбирати індивідуальний темп з урахуванням підготовки, специфіки сприйняття, потреб окремого студента [42, с.136]; перетворюють студентів на самостійних та активних суб'єктів пізнавальної діяльності; розвивають заочні (дистанційні) форми освіти; надають доступ до майже необмежених соціологічних ресурсів; створюють можливість працювати з макро- та мікросоціальними моделями. Це, безперечно, є перевагами даних технологій.

Другий аспект – це труднощі. Вони пов'язані із створенням відповідної матеріально-технічної бази – наприклад, відомо, що не всі ВНЗ України мають задовільну кількість та якість обладнання для впровадження інформаційних технологій. Також потрібні: спеціальне методичне забезпечення навчальних курсів; зміни в організації навчального процесу (перш за все переструктурування аудиторного та позааудиторного навантаження); підвищення комп'ютерної грамотності викладачів соціології, подолання їхньої інертності щодо інновацій; подолання мовного бар'єру, адже більшість інформаційних ресурсів англомовні.

До небезпек можна віднести перетворення переваг інформаційних технологій на свою протилежність. Наприклад, гіпертекст полегшує процес визначення головних смислових елементів теми, що вивчається, дозволяє швидко знайти визначення понять, встановити смисловий зв'язок між ними, але його особливості «приводять до того, що соціологію та інші предмети можна вивчати несистематизовано, з будь-якої сторінки» [35, с.271]. А доступ до необмежених соціологічних ресурсів створює для студентів спокусу «кома в кому» переписувати вже готові реферати, контрольні роботи, тобто перетворює їх на своєрідних паразитів.

Ще одна небезпека – психологічні проблеми: виникнення «комп'ютерної залежності», складностей у сфері спілкування з іншими людьми (відсутність або втрата «комунікаційної компетентності»).

Взагалі головною стратегічною метою впровадження інноваційних освітніх технологій є формування фахівця з високим рівнем соціальної активності, здатного не тільки адаптуватися до умов суспільного життя, але й змінювати їх.

Поряд з такими принциповими питаннями, як дисциплінарний статус соціології та загальний стан її викладання, у літературі ставиться також проблема оцінки якості соціологічної освіти у тому числі у непрофільних (зокрема технічних) ВНЗ.

Очевидно, що обговорення проблем викладання соціології вже не обмежується тільки публікацією навчально-методичних програм курсів та спецкурсів з різноманітних соціологічних дисциплін та акцентуванням уваги на необхідності створювати спеціальні програми, адаптовані до профілю ВНЗ та форми (денної, заочної, дистанційної), чи рівня навчання (бакалаврату, магістратури тощо) студентів. Дійсно, за минулі десять років їх видано чимало. Але все одно час від часу ставиться питання, яким темам мають надавати перевагу викладачі в дуже обмежених за кількістю годин курсах загальної соціо-

логії, яким повинен бути його зміст, як, використовуючи багатотомні навчальні посібники, відбирати необхідні матеріали.

Початок 90-х років ХХ ст. відзначився спробами забезпечити учбовий процес навчальною літературою шляхом перекладу підручників зарубіжних авторів. Але вже приблизно в останні сім–вісім років активізувалися російські та українські автори: були видані десятки підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, соціологічних словників, хрестоматій, практикумів. Це принесло свої результати, але не тільки позитивні.

Сьогодні склалася ситуація, коли «кожний ВНЗ, кожна кафедра, що більш-менш інституціоналізувала себе, прагнуть створити та скоріше надрукувати свій, виключно свій підручник» [15, с.56]. А громадських організацій соціологів (на кшталт «Сообщества профессиональных социологов» у Росії), які б хотіли взяти на себе функції координації видання навчальної літератури з соціології та контролю за її якістю, немає ані в Україні, ані в Росії. Тому справжньою проблемою стали чисельні низькоякісні підручники з соціології.

Існує проблема «загальних принципів побудови підручників та навчальних посібників» [45, с.218], також привертає увагу те, що багато підручників з соціології, виданих в Україні, добре написані з науково-методичної точки зору, але є «слабкими в учбово-методичному плані, досить далекі... від реалій навчального процесу» [45, с.219].

Російські автори [15, с.48–49] зазначають, що серйозною проблемою російської соціології, яка впливає і на викладання соціології як навчальної дисципліни взагалі, і на створення підручників зокрема, є відсутність єдиної концептуальної мови, що супроводжується, у свою чергу, відсутністю «професійних смислових полів взаєморозуміння», спільної логіки побудови соціологічного дискурсу, його невідповідністю дискурсу міжнародного соціологічного співтовариства.

Також серед недоліків навчальної соціологічної літератури, на які вказують вітчизняні та російські автори [45–47] і які, на їх думку, необхідно врахувати у майбутньому, слід назвати:

- відсутність чіткої авторської позиції, єдиної концептуальної схеми, наслідком чого стає еkleктичність та відсутність логіки у викладенні матеріалу;
- дистанціювання від фактів реального суспільного життя, що знижує зацікавленість студентів у вивченні дисципліни; складність викладення матеріалу, яке іноді більше нагадує монографічне дослідження, ніж підручник;
- ігнорування специфіки ВНЗ, або, навпаки, її абсолютизація;
- слабкість методичної частини навчальної літератури, в якій не використовується такий важливий принцип викладання, як проблемність.

Ще один недолік є спільним для всіх без винятку підручників, навчальних посібників, довідників, словників тощо. Усі вони – паперові носії інформації, які «можуть тільки передавати інформацію, але позбавлені можливості її приймати» [47, с.134]. Дійсно, підготовка до видання якісної навчально-методичної розробки займає досить багато часу. Як результат – інформація застаріває, втрачає актуальність і в такому вигляді надходить до «споживача».

Як побажання на найближче майбутнє, висловлюється думка, що корисно хоча б експериментально перейти «до роботи по виданню повнокольорових ілюстрованих підручників, оснащених додатками на cd-rom та підтримкою на відповідних сайтах в Інтернеті». [15, с.58] Перспективним виглядає досвід створення електронних підручників, які поряд із зверненням до ресурсів Інтернету та новітніх способів розмноження та копіювання текстів, здатні до певної міри компенсувати незадовільну укомплектованість (остання, до речі, є ще однією проблемою, яка супроводжує викладання соціології) університетських та кафедральних бібліотек сучасною навчальною літературою.

Отже, в цілому сучасний ринок навчальної літератури з соціології є доволі насиченим – вже немає дефіциту в асортименті підручників із загальної соціології (правда, того ж не можна сказати про асортимент підручників з інших соціологічних дисциплін), тепер є дефіцит їхньої якості. З цього приводу хочеться зробити два зауваження. По-перше, прикрою здається ситуація, коли до уваги викладачів та студентів видавництва пропонують широкий спектр підручників та навчальних посібників, словників та довідників з соціології, а бібліотеки університетів (особливо тих, де немає соціологічних спеціальностей) залишаються незадовільно укомплектованими, тому викладачеві складно рекомендувати студентам якісь загальнодоступні підручники. По-друге, в умовах, коли пропозиція навчальної літератури є широкою, а якість – різною, то автоматично виникає проблема вибору, і дезорієнтуватися можуть не тільки студенти, але й викладачі.

При обговоренні проблем соціологічної освіти поза увагою не залишається і проблема створення дієвих засобів і методів контролю за опануванням студентами знань [30; 37; 39–41], оскільки важливим елементом освіти є не тільки те, як і чому навчають, але й «те, яким чином визначається результат навчання, що саме оцінюється і якими способами ця оцінка відбувається» [41, с.243]. Автори аналізують можливості, переваги та недоліки модульної, рейтингової, модульно-рейтингової, бальної системи оцінки знань студентів з соціології, приділяють увагу такій оперативній формі контролю знань, як тести.

Підсумовуючи, можна зазначити, що, у проблемах, пов'язаних із впровадженням та розвитком соціології як загальноосвітньої дисципліни у вищих навчаль-

них закладах України та Росії, є багато спільного. По-перше, у ВНЗ, де готують спеціалістів несоціологічного профілю, затвердження соціології йде досить нерівномірно, вона все ще має доводити своє право на існування. Особливо це притаманне технічним закладам вищої освіти.

По-друге, після аналізу джерел, присвячених моделям викладання соціології – академічній і соціально-прикладній – складається враження, що існує дві реальності: одна знаходить відображення у наукових публікаціях, в яких йдеться про успішне поєднання обох моделей, їх взаємне доповнення, а інша – у реальній практиці викладання соціології на несоціологічних спеціальностях, де безроздільно панує академічна модель (принаймні в Україні).

По-третє, за останнє десятиліття накопичений значний досвід інновацій у галузі викладання соціологічних дисциплін, особливо студентам-соціологам та іншим студентам гуманітарного профілю. Тепер справа за тим, щоб цей досвід став надбанням широкого загалу викладачів соціології та активніше впроваджувався у практику підготовки студентів технічних ВНЗ.

По-четверте, і в Україні, і в Росії вже багато зроблено щодо забезпечення навчального процесу навчально-методичною літературою, але цей процес потребує координації та контролю якості.

І останнє. В сучасних умовах, коли Україна намагається приєднатися до європейського освітнього простору, здобути право стати учасником Болонського процесу, а Росія до складу Болонської співдружності входить з минулого року, однією з найбільш актуальних проблем є розробка відповідного стандарту (як еталону якості) соціологічної освіти.

-
1. Лузік Е. Методологічні основи гуманітарної підготовки спеціаліста технічного університету// Вища освіта України – 2004, № 1, С. 14–19
 2. Волович В. Соціологічна освіта в Україні// Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 1998, № 1–2, С. 202–209

3. Добрускин М. Е. Роль гуманитарного образования в подготовке инженеров// Социс – 2001, № 9, С. 95–98
4. Инженер XXI века: личность и профессионал в свете гуманизации и гуманитаризации высшего технического образования/ Под ред. М. Е. Добрускина. – Харьков, «Рубикон», 1999. – 511с.
5. Матеріали круглого столу « Соціологія в Україні: наука і освіта. Проблеми та перспективи розвитку// Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2000, № 2, С. 167–170
6. Ніколаєвський В. М. Соціологічна освіта в Україні: критерії та основні стратегії досягнення якості/ / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2001. – С. 393–397
7. Николаевский В. Н., Омельченко В. В. К вопросу о социологическом образовании студентов не-социологических специальностей// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2002, – С. 522–526
8. Ніколаєвський В. М., Якуба О. О. Тенденції розвитку вищої освіти та система оцінки якості підготовки фахівця у ВНЗ// Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: Методологія, теорія, методи». – 2000. – № 492, С. 54–56
9. Омельченко В. В. Социологическое образование как элемент социогуманитарной подготовки специалиста с высшим образованием// Вісник Харківського національного університету. Серія «Теорія культури і філософія науки». – 2002, № 553, С. 124–132
10. Инновационные образовательные технологии и методы преподавания социологии («Круглый стол»)// Социс – 2001, № 10, С. 125–133
11. Какому социологическому анализу мы учим студентов? («Круглый стол»)// Социс – 2000, № 8, С. 85–92
12. Макаров А. В. Стандартизация социально-гуманитарного образования: сравнительный анализ (Беларусь – Россия)// Социально-гуманитарные знания – 2000, № 1, С. 198–206
13. Организация и качество социологического образования («Круглый стол»)// Социс – 1997, № 12, С. 84–90
14. Пуляев В. П. Поиск и утверждение новой парадигмы социально–гуманитарного знания и образования// Социально–гуманитарные знания – 2001, № 3, С. 5–12
15. Покровский Н. Е. Социология, социологическая культура и их место в современном российском обществе// Общественные науки и современность – 2002, № 2, С. 42–58
16. Подгайская Л. И. Социологическое образование// Социологическая наука и современность. Тезисы Международной научной конференции. – Мн.: ИСПИ, 2002, С. 140–143
17. Социологическое образование// Тезисы докладов и выступлений на II Всероссийском социологическом конгрессе «Российское общество и социология в XXI веке: социальные вызовы и альтернативы», Т.3 – М., 2003. – С. 489–524
18. Социологическое образование: поиск инноваций// Социология и общество. Тезисы Первого Всероссийского социологического конгресса «Общество и социология: новые реалии и новые идеи». – СПб., 2000. – С. 604–638
19. Социологическое образование в непрофильных вузах// Тезисы докладов и выступлений на II Всероссийском социологическом конгрессе «Российское общество и социология в XXI веке: социальные вызовы и альтернативы», Т.3 – М., 2003. – С. 603–648
20. Социологическое образование и преподавание социологии: методика и опыт внедрения новых технологий («круглый стол»)// Социология – 2002, № 4, С. 52–63
21. Титаренко Л. Г. Актуальные проблемы преподавания социологии// Социологическая наука и современность. Тезисы Международной научной конференции. – Мн.: ИСПИ, 2002, С. 150–153
22. Указ Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні»// Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2001, № 2, С. 5–7
23. Нефедова М. С. Социология в контексте гуманизации высшего технического образования// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 240–243

24. Прохоренко Т. Г. Соціологічна освіта як важливий компонент підготовки інженерно-технічних спеціалістів сучасного рівня// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 243–247
25. Селедь Т. О. Специфіка преподавания социологии в техническом вузе// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 247–249
26. Требования (федеральный компонент) к обязательному минимуму содержания и уровня подготовки бакалавра и дипломированного специалиста по циклу «Общегуманитарные и социально-экономические дисциплины» в государственных образовательных стандартах высшего профессионального образования второго поколения. – М., 2000
27. Маликова Н. Р. О некоторых инновационных методах преподавания социологии// Социс – 2002, № 2, С. 120–123
28. Волянская Е. В. Некоторые методические приемы активизации познавательной деятельности студентов в процессе семинарских занятий по курсу социологии// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 281–285
29. Выборнова В. В., Варбузова А. В., Орлова Л. А. Инновационные методики в преподавании социологии// Социс – 2001, № 3, С. 123–126
30. Горбач А. Н. Методические требования к составлению тестов по социологическим дисциплинам// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 306–311
31. Горбачик А. П. Використання банків даних емпіричних соціологічних досліджень в навчальному процесі// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 272–276
32. Добрякова М. С., Радаев В. В. Образовательный портал по экономике, социологии и менеджменту// Социс – 2004, № 1, С. 131–133
33. Ковалева И. Д. Историческая память и вопросы преподавания социологии// Харьковские социологические чтения–98: Сборник научных работ. – Харьков: ЦЭПП «Радар», 1998 – С. 90–94
34. Ковалева И. Д. Из опыта методической мастерской социологического факультета// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківському національному університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 261–265
35. Коробов В. К. Использование социологических ресурсов всемирной компьютерной сети Интернет в преподавании вузовского курса социологии: возможности и проблемы новой технологии// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 269–272
36. Латышева В. В. Опыт применения рейтинговой системы в техническом вузе// Социс – 2001, № 10, С. 134–136
37. Нетрадиционные методы преподавания социологии/ А. Н. Горбач, И. Д. Ковалева, О. А. Редько, Ю. Г. Сорока/ Под ред. И. Д. Ковалевой – Харьков, 2001– 328 с.
38. Болотова В. А. Организация проведения ролевых игр в процессе преподавания социологических дисциплин// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 303–306
39. Ніколаєвська А. М. Оперативні форми контролю знань студентів в курсі «Основи соціології»// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 276–281
40. Николаевский В. Н., Косуля И. Ю. Модульно-рейтинговая система в подготовке социологов (на примере курса «социология конфликта»)// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2002, С. 531–535

41. Социология в аудитории: искусство преподавания – Харьков: Издательский центр Харьковско-го национального университета им. В. Н. Каразина, 2003, с. 303 *Пивоварова М. А.* Информацион-ные технологии в учебном процессе: возможности и опасности// Социально–гуманитарные зна-ния – 2000, № 5, С. 129–140
42. *Христофорова О. В., Сидоров М. В.* Впровадження комп'ютерних технологій у процес викладан-ня соціологічних дисциплін// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 297–299
43. *Щеглова С. Н.* Использование интернет–технологий в преподавании социологических дисцип-лин// Социс – 2002, № 4, С. 130–234
44. *Городяненко В. Г.* Учебники по социологии: проблемы историографии// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Ви-давничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 218–220
45. *Городяненко В. Г.* Учебная социологическая литература: историографический анализ// Социо-логия: теория, методы, маркетинг – 1999, № 4, С. 123–134
46. *Фетисов В. Я., Соколова М. Г.* Преподаватели обсуждают учебники по социологии// Социаль-но–гуманитарные знания – 1999, № 2, С. 287–293

Подано до редакції 18.06.2004

Abstract. The article is devoted to the analysis of numerous opinions and discussions reflect-
ed in publications in Ukraine and Russia. She makes an attempt to analyze the
status and condition of sociology teaching of students–nonsociologists, including
engineers. at higher institutions in Ukraine and Russia.